

A KATASZTRÓFA ÉS AZ ÚJRAKEZDÉS IDŐSZAKA – BUDAPEST 1945-BEN

The year 1945 meant not only the catastrophe and famine, but the resumption for Budapest, too. The study presents shortly the siege of the capital city and the tragically consequences of the battles. In addition, the author gives a short outline about the processes relating to the conflicts and cooperation of the resumption, placed in the multiplayer political sphere, until the end of 1945, when, through democratic election, legitimate local power was born. Moreover, he analyses the two main issues of the renewing life: food supplies and habitation, however, he also mentions the symbolic events as well. The starting position of Budapest was almost hopeless: it had to struggle for each small step, each small improvement. The main task of the new mayor, who was elected at the end of the year, was still the liquidation of the war damages. All in all, the consequences of WWII influenced not only the resumption significantly, but they affected life and history of the capital city for a long period, too.

„Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormánya milyen mélységes mélyről indult” – jellemzi az 1945-ös magyar helyzetet Feitl István a nemrég megjelent tanulmányában, és meggyőzően érvel amellett, hogy 1944 végét – 1945 elejét a 20. századi magyar történelem legnagyobb katasztrófájának kell tekintenünk.¹ Ahogy az ország, úgy e tragédia középpontjában is a főváros állt: a több mint 100 napos budapesti csata nemzetközi összehasonlításban is hosszú és kíméletlen volt a világháborúban.² Az ostrom katasztrófális következményei nemcsak az 1945-ös újrakezdést befolyásolták döntő módon, hanem még hosszú éveken, sőt évtizedeken át hatottak Budapest életére és történetére.

A katasztrófa

Magyarország földrajzi helyzeténél fogva beleesett a világháborús keleti frontba, a német–szovjet kíméletlen hadszíntérbe. E nemzetközi erőterben a Horthykor hatalmi elitjének természetesen csak korlátozott mozgástere volt, de mégis felelősséggel tartozott azért, hogy az adott nemzetközi küzdelemben Magyarország mikor, hogyan és miként vesz részt. A nehéz helyzetben meghozott rossz döntések (például az önkéntes csatlakozás a Szovjetunió elleni német háború-

¹ Feitl István: Az ideiglenesség időszaka: Magyarország 1944–1945-ben. *Eszmélet*, 106. sz. (2015. nyár), 8–11. o. Az idézet: 11. o.

² Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, 2013, Corvina, 9. és 330. o.

hoz) vagy éppen a szükséges döntések elmaradása (felkészülés a német megszállásra, a kiugrás megfelelő előkészítése) végül is oda vezettek, hogy a lehető legrosszabb forgatókönyv valósult meg: a hivatalos Magyarország német szövetségben elhúzódó, értelmetlen harcot folytatott a szovjet Vörös Hadsereggel szemben, amelynek során a hadszíntérré vált ország és fővárosának lakói mérhetetlen szenvedéseket éltek át. A magát 1944 márciusa, majd októbere után is jogfolytonosnak tartó államhatalom ugyanis – jelentős társadalmi ellenállás hiányában – kiszolgáltatta az ország erőforrásait a náci Németország céljainak.

Budapestnek szinte a pusztulásig, házról házra történő védelme is Hitler utasítására történt, és csak a náci hadicélokot szolgálta. Az első szovjet egységek már 1944. október közepén megjelentek a főváros környékén, majd az év végén körülzárták azt, és megkezdődött a közvetlen ostrom. De már ez előtt megindult a város kifosztása: a nyugatra menekülő nyilas hatalom és a visszavonuló német hadsereg vitte a mozdítható értékeket.³ Ha erre nem volt lehetőség, a németek tudatosan megrongálták, illetve megsemmisítették a stratégiai jelentőségű üzemeket, gyárakat és infrastruktúrát,⁴ amellyel nemcsak a szovjetek előrenyomulását lassították, hanem a háború utáni élet újraindulását is jelentősen megnehezítették.

Az ostrom idején civil szempontból anarchikus állapotok uralkodtak Budapesten. A közrend megszűnt már a német uralom idején, a nyilas pártszolgálatosok terrorizálták a civil lakosságot, elsősorban, de nem csak a zsidónak tekintett személyeket, akik közül sokakat egyszerűen a Dunába lőtték. A korábban jegyrendszerre és fejadagokra épülő közellátás lényegében összeomlott, ahogy a közművek is: megszűnt a gáz- és villanyszolgáltatás, szünetelt a szemétszállítás és problémás volt a vízellátás is. A közlekedési lehetőségek is egyre korlátozottabbá váltak, főleg, hogy az ostrom során a németek az összes fővárosi hidat felrobbantották, és ezzel lényegében elvágták egymástól Pestet és Budát.⁵ A hidak megsemmisítése mellett a németek más, elvileg

³ Sipos András: Farkas Ákos polgármester, 1944–1945. In Feitl István (szerk.): *Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950*. Budapest, 2008, Napvilág, 225. o. 1945 nyarán például egy kutató küldöttség Bajorországban talált meg fővárosi vagyontárgyakat: rádiumkészletet, autóbuszokat és HÉV-kocsikat, tűzoltófecskendőket, kórházvonatokat és az árvaszéki vagyont. Palasik Mária: *Vas Zoltán polgármester, 1945*. In uo. 245. o.

⁴ Bálint József: *Magyarország nemzeti vagyonvesztése, 1941–1947*. Budapest, 2014, Agroinform, 37. o.; Sipos András: *Mohay Gyula főpolgármester, 1944–1945*. In Feitl (szerk.): *Budapest főpolgármesterei és polgármesterei...* 121. o.; Uő: *Farkas Ákos polgármester...* In uo. 224. o.

⁵ Sipos András – Donáth Péter (szerk.): „A nagy válságtól” „a rendszerváltásig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához*. II. kötet, 1930–1990. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára – ELTE TÖFK, 235–238. o.; Sipos: *Farkas Ákos polgármester...* 224–226. o.; Gyáni Gábor: *Budapest története, 1873–1945*. In Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára, 239–244. o.; Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 2013, Napvilág, 135. o.

szintén a védekezést szolgáló robbantásokat is végeztek, ezek egy része azonban szintén komoly károkat okozott: így „sikerült” Budán már 1944 végén olyan vízvezetékcsövet is megrongálni, amely addig a Vár vízellátását biztosította.⁶

Még a németek oldalán harcoló magyar jelentések is arról számoltak be, hogy a budapestiek elfordultak tőlük, és már csak az ostrom mielőbbi végét várják. *„A kibombázott, az óvóhelyről kiszorított, értékeitől megrabolt, éhségtől és vízhiánytól, a saját és ellenséges tüztől megkínzott polgári lakosság egyre terjedő suttogó propagandával – amit nincs mód megbüntetni – ad hangot a németek és a nyilaskeresztesek elleni gyűlöletének, mert saját szenvedéseit és a főváros romba döntését értelmetlen áldozatnak tartja. A visszafoglalt háztömbökben megjelenő saját katonákat gyűlölködés fogadja, mivel megtörtént, hogy az oroszok tartózkodásuk alatt élelmiszert és cigarettát osztottak, és a lakosokat engedték vízért menni. Ennek következtében az oroszokat sok helyen felszabadítóként várják.”*⁷

1944 folyamán több hullámban tömegek hagyták el a fővárost, de az ostrom idején így is 8–900 ezer civil lakos zsúfolódott össze a lakóházak és más épületek óvóhelyein és pincéiben, akik közül kb. 38 ezren válhattak közvetlenül az ostrom áldozatává. Ebből 15 ezerre tehető a zsidó áldozatok száma, ugyanakkor a munkaszolgálat, a gyalogmenetben történő elhurcolás és a hadifogság miatt 1945 tavaszán kb. 100 ezer zsidó vallású egyén hiányzott a fővárosból az 1941-es népszámláláshoz viszonyítva.⁸

Pesten 1945. január 18-áig, Budán február 13-ig tartottak a harcok. Az ostrom végével azonban nem értek véget a lakosok megpróbáltatásai, hiszen egy ellenséges hadsereg vetett véget a németek és a nyilasok uralmának. Ráadásul súlyos harcok és jelentős katonai veszteségek árán, amely így rányomta a bélyegét a szovjetek magatartására az elfoglalt várossal és lakóival szemben, mint ahogy az is, hogy korábban német szövetségben a magyar megszálló csapatok milyen bűncselekményeket követtek el szovjet területen.⁹ Budapesten a civil lakosságot érintő, a szovjet katonák által elkövetett bűncselekmények közül a nőkkel szemben nemi erőszak tömeges méreteket öltött, bár ennek mértékére nehéz számszerű becslést adni a források, részben a helyi kutatások hiánya, illetve a megtörtént esetek egyéni és társadalmi elhallgatása,

⁶ Sipos – Donáth: i. m. 237–238. o.

⁷ Beregfy Károly vezérezredes honvédelmi miniszter levele, 1945. február 10. Uo. 239. o.

⁸ Gyáni: i. m. 239. o.; Ungváry: i. m. 315. o.; Török István: Budapest népességének vándormozgalma a háború alatt és az ostrom után. *Városi Szemle*, 1945. 2. sz. 140. o.

⁹ A szovjet propaganda természetesen ezt tudatosította és erősítette is saját katonáiban. A magyar megszálló csapatok tevékenységéről lásd Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941–1947*. Budapest, 2013, L'Harmattan.

feldolgozatlansága miatt. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó tanulmányában Pető Andrea az osztrák vizsgálatok eredményei alapján (az érintett női korosztályok 5–6%-át erőszakolták meg szovjet katonák) azonban túlzottnak értékelte azt a vélekedést, hogy „Budapesten a lakosság 10%-át megerőszakolták volna”.¹⁰ Ugyanakkor közvetetten a nemi erőszak tömegességére utal a Budapesti Nemzeti Bizottság február 14-i intézkedése, amely ideiglenesen engedélyezte, sőt egészségügyi intézményekben ingyenessé tette a magzatelhajtást.¹¹

A nemi erőszakkal szemben a civilek – elsősorban, de nem kizárólag férfiak – hadifogságba hurcolása alapvetően tervezetten és szervezeten zajlott az ostrom kezdetétől 1945. április végéig, és alapvető oka a Szovjetunió újjáépítéséhez szükséges munkaerő biztosítása volt. A fővárosban és közvetlen környékén a katonákon túl hadifogolyként kezelt civilek száma több tízezer nagyságrendű lehetett.¹² A Vörös Hadsereg a németek és nyilasok után még megmaradt köz- és magántulajdonból is biztosította saját szükségleteit, központilag szervezeten és a katonák egyéni haszonszerzése révén is, jogos és jogtalan kisajátítással, illetve fosztogatással.

A szovjetekkel szemben a megfelelő jogorvoslati fórumok hiánya minden tekintetben kiszolgáltatottá tette a főváros lakóit, az ellenállás reménytelen volt. Csak a nem sok eredménnyel járó panasztétel maradt, ahogy az Rákosi Mátyásnak a Moszkvába (a Komintern korábbi vezetőjének, Dimitrovnak) írt 1945. februári 19-i levelében is szerepel: „*Helyzetünket az is nehezíti, hogy a Vörös Hadsereg túlkapásait a párt számlájára írják. Ebben a vonatkozásban kétségtelenül van bizonyos javulás, de a nők tömeges megerőszakolásának esetei, fosztogatások stb. minden terület felszabadításánál megismétlődnek, így legújabbán Budapesten. Még mindig folynak a razziák, amelyeknek során*

¹⁰ Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz. 92. o.
http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1999-1-2/085-107_peto.pdf

¹¹ Uo. 90. o.; Gáspár Ferenc – Halasi László: *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946*. Budapest, 1975, Budapest Főváros Levéltára, 33. o. Jellemző az ideiglenes helyzetre, hogy a Büntető Törvénykönyv magzatelhajtást tiltó rendelkezését egy pártdelegáltakból álló nemzeti bizottság függesztette fel.

¹² Stark Tamás áttekintésében hangsúlyozza, hogy a hiányos és egymásnak részben ellentmondó források nem feltétlenül megbízható adatai alapján erre pontosabb becslést nem lehet adni. Stark Tamás: A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai. *Történelmi Szemle*, 2012. 2. sz. 300–310. o. http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2012-2/279-313_stark.pdf

A szovjet hadifogságba kerülés nem jelentette automatikusan a Szovjetunióba való hurcolást: a magyarországi gyűjtőtáborokból történtek elengedések is. Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)*. Az oroszországi levéltári források tükrében. Budapest, 2009, Russica Pannonica, 141–168. o.

munkásokat, közöttük jó párttagokat hadifogolytáborba visznek s azok ott eltűnnek.”¹³

A főváros lakói és a szovjet katonák első találkozásai így a helyzetből fakadóan többfélék lehettek, és a lakosság számára sok esetben tragikus élményt jelentettek. Korábban a Horthy-kori antikommunizmus értelemszerűen negatív képet közvetített a szovjetekről, majd a világháború idején a náci hadipropaganda „barbár ázsiai orosz hordaként” ábrázolta a közelgő Vörös Hadsereget. Az így „felkészített” lakosok egy részének félelmei az első rossz tapasztalatok nyomán úgymond teljes mértékben valósággá váltak.¹⁴ Sokszor a Nyugat–Kelet civilizációs szembenállás sztereotip értelmezési kerete határozta meg azt, hogy az akkori értelmiségi szereplők hogyan élték meg az eseményeket, és utána hogyan ábrázolták a szovjet katonákat.¹⁵ E képbe ráadásul bizonyos esetekben a pozitív tapasztalatok is beilleszthetők voltak: a „barbár”, azaz idegen (nyelvű)¹⁶ és furcsa oroszok eszerint alapvetően közvetlenek és jóindulatúak, bár szeszélyesek voltak, megszánták a szegény gyerekeket, tisztelték az írókat, stb.

Az újrakezdés politikai háttere: új szereplők és ideiglenes megoldások

A korábbi fővárosi politikai vezetés és a főtisztviselők jó része elmenekült az ostrom elől. Mohay Gyula nyilas főpolgármester 1944. novemberi beiktatásán még Budapest „utolsó csepp vérünk árán” történő megvédéséről beszélt, de karácsony előtt Farkas Ákos polgármesterrel együtt „szabadságra ment”, azaz elhagyta a fővárost.¹⁷ A közigazgatás gyakorlatilag megszűnt, így az ostrom után nem volt könnyű feladat az új helyi hatalmi és igazgatási szerveket megszervezni.

¹³ Vass Henrik: Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz. 247. o. Rákosi a levélben később felveti, hogy közvetlenül Sztálinhoz kellene fordulni e problémákkal. A március 17-i levélben ismét arról ír, hogy „a razziaák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek”, ezért ezt a kérdést már felvetette a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál, és jelezni kívánja közvetlenül a Budapestet felügyelő szovjet front vezetésének is. Uo. 253. o.

¹⁴ Pető Andrea a nemi erőszak áldozataival készített interjúk alapján állapította meg, hogy a „[hadi]híradók képei végül valósággá is váltak, és a nők az oroszokkal való első találkozásaitak »filmszerűen« mesélik el.” Pető: *Átvonuló hadsereg, maradandó trauma...* 101–102. o.

¹⁵ Egy csokorra való az ilyen értelmiségi (Kertész István, Kovács Imre, Kárász Artúr, John Lukács, Márai Sándor, Schöpflin Gyula) visszaemlékezésekből: L. Balogh Béni (szerk.): *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, 2015, Magyar Nemzeti Levéltár, 43–45. o.

¹⁶ A lakosság „pánikhangulatának” egyik fő okát – az orosz „kilengések” mellett – a nyelvi problémában, a „megértés teljes hiányában” látta a kommunista Vas Zoltán 1944 októberében. Uo. 249. o.

¹⁷ Sipos: *Mohay Gyula főpolgármester... 121–122. o.; Uő: Farkas Ákos polgármester... 225–226. o.*

Az újrakezdésben természetesen megkerülhetetlen szereplők voltak a szovjetek: Budapest városparancsnoka előbb Csernisov vezérőrnagy, majd 1945. február végétől 1948-ig Zamercev vezérőrnagy volt.¹⁸ Fő céljuk az volt, hogy a Vörös Hadsereg további előrenyomulásához Budapest megfelelő hátter legyen, azaz a „normális élet és rend” álljon helyre, meginduljon a hadiigényeket (is) kiszolgáló termelés. Ezt tükrözte a Pest elfoglalása után kiadott szovjet rendelet, amely többek között előírta, hogy a hatóságok, közintézmények, vállalatok „folytassák” tevékenységüket, de engedélyezte a vallási tevékenység, azaz az istentiszteletek megtartását is.¹⁹ A szovjetek szorgalmazták a közigazgatás működésének elindítását: Óbudán a korábbi előljárót, a II. kerületben az ott fellelhető közigazgatási szakembereket bízták meg a helyi előljáróság megszervezésével. A szovjetek tehát tudatosan törekedtek a helyi folytonosság megtartására,²⁰ arra, hogy viszonylag gyorsan hatékony helyi hatóságok jöjjenek létre, amelyek biztosítják a számukra is fontos helyreállítási feladatokat. Jól mutatja ezt Óbuda példája. A helyi szovjet parancsnok – együttműködve a régi előljárával – rövid idő alatt rendet tett a közterületeken február elején: „*hogy a III. kerület ilyen hamar ekkora eredményeket tudott elérni, ez nemcsak a kerületi előljáró helyi és személyi ismereteinek, szervezőképességének és a nemzeti bizottsággal való összeműködésének tulajdonítható, hanem annak a szédületes munkatempónak, amit az orosz katonai parancsnok diktált.*” Hiába működött akkor már Pesten a Központi Városháza a polgármesterrel, az elvágott budai részekkel nehézkes volt a kapcsolattartás, így az első időszakban a helyi szovjet parancsnok támogatásával a kerületi előljáró önállóan intézte az összes ügyet, és szolgálta ki a szovjet igényeket, például a munkaerő kiállítását.²¹ Ugyanakkor a szovjet katonák nemcsak a kiépülő új hatósági szerveken keresztül, hanem közvetlenül is beleszóltak a főváros életébe, így például a számukra, de általában a város számára is sürgős eseti, de akár többnapos munkák (romeltakarítás, halottak eltemetése, stb.) elvégzésére civileket gyűjtöttek össze önállóan.²² E magyar szemszögből nem tervezhető dolgoztatás problémát jelentett, de a főváros polgármestere hiába kérte, hogy az ő hivatala központilag szervezhesse és küldhesse ki

¹⁸ Ungváry: i. m. 309. o.; Gáspár Ferenc (szerk.): *Források Budapest történetéhez 1945–1950*. Források Budapest múltjából IV. Budapest, 1973, Budapest Főváros Levéltára, 537. és 556. o.

¹⁹ Budapest szovjet katonai parancsnokának rendelete, 1945. január 22. Uo. 23–24. o.

²⁰ Jegyzőkönyv a Budapest II. kerületi előljáróság tisztikarának megválasztásáról, Budapest, 1945. január 17. L. Balogh (szerk.): i. m. 91. o.

²¹ Jelentés a közigazgatás újjászervezéséről és a bevonuló szovjet csapatok első intézkedéseiről Óbudán. Uo. 118–122. o. Az idézet: 121. o.

²² Ez részben párhuzamosan történt a civilek hadifogolytáborba hurcolásával, de nem ugyanaz volt: ezek tényleg csak „kis munkák” voltak. A lakosok azonban sokszor nem tudhatták előre, hogy tényleges munkát kell-e végezniük, vagy hadifogolytáborba kerülnek.

a szovjetek által igényelt munkaerőt.²³ Akinek volt lehetősége és megfelelő kapcsolata, az kétnyelvű hivatalos igazolásokkal – amelyeket például a polgármester, helyi előjáró, helyi rendőrkapitány, munkahelyi és pártvezető állított ki – próbált védekezni az ilyen munkára való elvitel ellen, mint „munkahelyén nélkülözhetetlen, az utcán nem feltartóztatható, más munkára el nem vihető.”²⁴

Az országos politikában meghatározó új pártok és erők természetesen Budapesten is irányító szerepet kívántak játszani. Az 1944 decemberében létrejött Ideiglenes Nemzeti Kormány a front lassú távolodása miatt még 1945. április 11-ig Debrecenben maradt; míg a fővárossal való kapcsolattartás nehézkes volt, így az első időszakban kevés ráhatása volt az eseményekre. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült új pártok helyi koalíciós szervezetei váltak fontos szereplőkké: a fővárosban a kisgazdák, kommunisták, szociáldemokraták és nemzeti parasztpártiak, kiegészülve a szakszervezetek megbízottjaival, 1945. január közepén alakították meg a Budapesti Nemzeti Bizottságot (BNB), amely „a székesfőváros felszabadított területén a hatalmat mindaddig gyakorolja, amíg azt a magyar kormány át nem veszi”, azaz amíg utóbbi Budapestre nem költözik.²⁵ Természetesen a szovjet katonai parancsnokság engedélyével és támogatásával működött, és súlyát az is biztosította, hogy a pártok Budapesten tartózkodó vezető személyiségei részt vettek a BNB munkájában.²⁶ A hatalmi vákuumban a BNB fő feladata elvileg az volt, hogy a régi keretben, de megfelelő emberekkel újjászervezze a közigazgatást, és biztosítsa annak demokratikus szellemét. A gyakorlatban azonban maga szabta meg hatás- és jogkörét a főváros ügyeinek irányításában: lényegében önkormányzati testületként viselkedett, széles körű rendeletalkotási, szervezési és kinevezési tevékenységgel, de egyes állami és közigazgatási funkciókat is gyakorolt. A BNB első intézkedései között nevezte ki a főváros polgármesterét, az államrendőrség budapesti rendőrkapitányát, az alpolgármestereket,²⁷ de a Nemzeti Bank ideiglenes vezetőjét és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnökét is, majd február folyamán többek között az

²³ Sipos – Donáth: i. m. 253. o.

²⁴ Illyés Gyula: *Ostromnapló, 1945. január 10 – 1945. április 24.* Budapest, 2014, Nap Kiadó, 19., 20., 29., 64., 73. és 81. o.

²⁵ A Budapesti Nemzeti Bizottság teljes ülésének határozatai, 1945. január 21. Gáspár – Halasi: i. m. 19. o.; Sajtótudósítás a megalakulásról. Uo. 260–261. o. – A Polgári Demokrata Párt február 2-án megalakult budapesti szervezetének a BNB-be történő felvételét az első időszakban elutasították, az csak a bizottság március 28-i átszervezésekor történt meg. Uo. 22–23., 30–31. és 65. o.

²⁶ Például Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Varga Béla (FKGP), Gerő Ernő, Kállai Gyula és Vas Zoltán (MKP), Marosán György, Révész Mihály és Ries István (SZDP), Darvas József, Farkas Ferenc és Kovács Imre (NPP), illetve Kossa István (szakszervezetek).

²⁷ A polgármester kisgazdapárti, a három alpolgármesterből egy szociáldemokrata, egy kommunista, illetve egy pártonkívüli közigazgatási szakember volt.

Operaház igazgatóságát, a fővárosi színházak igazgatóit, a Nemzeti Múzeum elnökét, az Egyetemi Könyvtár és a Szépművészeti Múzeum igazgatóját. Ahogy több új testület (Népbíróság, Nemzeti Segély Bizottság, Egészségügyi Tanács, igazoló bizottságok, stb.) megszervezését, fontos közhivatalok és közintézmények, illetve gazdasági szervezetek, szövetkezetek újjászervezését irányította, továbbá politikai és szakmai testületek (szakszervezetek, üzemi bizottságok, szövetkezetek) létrehozását is támogatta. Végül szintén a BNB szervezte az új fővárosi önkormányzati szervet, az ideiglenes törvényhatósági bizottságot, amely azonban majd csak májusban alakult meg.²⁸

Az elvileg a kormányt illető több jogkör gyakorlása miatt többször ellenét támadt a minisztertanács és a BNB között, az átmeneti időszakban azonban nem pontosították sem a fővárosra, sem a nemzeti bizottságokra vonatkozó szabályokat. A konfliktust a BNB jelentőségének fokozatos csökkenése oldotta fel. Március 28-tól pártközi megállapodással átalakították a szervezetet, megszűnt az érdemi munkát végző szűkebb, ún. ötös bizottság, míg a megújított, 18 tagból álló teljes bizottság²⁹ csak hetente, majd a törvényhatósági bizottság májusi megalakulása után kéthetente ülésezett. Végül 1945 szeptemberében, az Országos Nemzeti Bizottság megalakulása után a BNB négy hónapig nem is tartott ülést.³⁰

A fővárosi igazgatás 1945-ös újjászervezésekor a korábbi kormányfelügyeletet (is) ellátó főpolgármesteri posztot nem töltötték be, így a legfőbb tisztségviselő a polgármester lett. A BNB által kinevezett és a szovjet városparancsnokság által megerősített kiskgazdapárti Csorba János, valamint az általa megszervezett városháza alapvetően a fenti két szerv irányítása alatt állt, ugyanakkor az új polgármester önmagát függetlennek tartotta. A kiskgazda politikus kinevezéséhez hozzájárult, hogy 1944-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre mellett részt vett a nemzeti ellenállási mozgalomban, illetve remény volt arra, hogy vidéki kapcsolatait fel tudja majd használni a főváros élelmiszerellátásának biztosításához. Csorba és a BNB tagjai között az alapvető kérdésekben egyetértés volt, az általában konszenzussal meghozott döntésekre mindkét félnek volt befolyása. Kevésszer került sor nyílt konfliktusra, ha igen, akkor személyi ügyekben: a XIII. kerületben például a helyi nemzeti bizottság januári alakuló ülésen maga bízta meg a kerületi előljárót, akit a polgármester először nem ismert el és rögzítette, hogy „a székesfővárosonál való

28 Lásd a BNB január – március közötti határozatait. Gáspár – Halasi: i. m. 19–64. o.; Palasik Mária: Csorba János polgármester, 1945. In Feitl (szerk.): *Budapest főpolgármesterei és polgármesterei...* 232–233. o.

29 Az öt párt – köztük most már a PDP is – és a szakszervezetek 3–3 tagot delegáltak az új bizottságba.

30 Gáspár – Halasi: i. m. 8., 41., 43. és 76. o.

alkalmazás és elbocsátás ügye kizárólag a polgármester hatáskörébe tartozik". A tiltakozások, majd a BNB állásfoglalása nyomán azonban végül Csorbának jóvá kellett hagynia a helyi előljárót.³¹ Más ügyekben a polgármesternek volt lehetősége az ügyek befolyásolására, például a nem megfelelőnek tartott döntések végrehajtását tudta halasztani, és ez a rendkívüli helyzetben akár a kérdés napirendről való lekerülését is eredményezhette.

Ahogy Óbuda példája is mutatta, a budai városrészek eleinte elég önállóak voltak, így a polgármester jóváhagyásával február és április között külön budai közigazgatási kirendeltség működött. Ennek élén az a Némethy Károly állt, aki 1931 óta fővárosi ügyosztályvezető volt, és a szovjetek jóváhagyásával már 1945. január közepétől ellátott „polgármesteri” feladatokat a budai részeken.³² A kezdeti időszakban elkerülhetetlenek voltak a szervezeti és döntési párhuzamosságok, ahogy a hatásköri bizonytalanságokból vagy sürgős intézkedésekből is támadtak viták. Fischer József, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának akkori elnöke visszaemlékezésében így érzékeltette a helyzetet: *„A közmunkatanács működés az első hónapokban meglehetősen bizonytalan valami volt. Mert végeredményben a Közmunkatanács városrendezési és másodfokú építési hatóság volt. De itt hozzá kellett nyúlni mindenhez, amihez hirtelenjében hozzá lehetett nyúlni. Például, amikor nekem jelentették, hogy a fővárosi Könyvtár teteje megsérült, és a könyvek áznak, azonnal intézkedtem, hogy ponyvával ideiglenesen fedjék be. Amiből aztán a polgármesterrel vitám támadt, mert tiltakozott az ellen, hogy én a fővárosnak a hatáskörében intézkedjem, amit meglehetősen erélyesen utasítottam vissza, mondván, hogy ilyen sürgős szükségben nem lehet habozni, hogy ki intézkedjen. Az tegyen valamit, aki a leggyorsabban tud.”*³³

Ahogy a XIII. kerület példája is mutatta, Budapesten a helyi, minden kerületben létrejött nemzeti bizottságok is szerepet játszottak az újrakezdésben. Ezek jórészt a BNB-től függetlenül, alulról szerveződtek meg – az első még a központi megalakulása előtt, január 14-én Kőbányán –, ahogy a BNB sem a kerületi nemzeti bizottságokból állt össze. Így kapcsolatuk sem volt konfliktusmentes: a BNB már február elején egyszerű politikai véleményező testületé kívánta volna visszaszorítani a kerületi bizottságokat, amelyek sem határozatokat nem hozhatnak, sem kinevezéseket nem tehetnek. A döntés ellen az érintettek természetesen tiltakoztak, ragaszkodva önállóságukhoz és helyi ügyekben a döntési jogaikhoz. Ezek hatására a BNB módosított álláspontján, és próbálta felügyeleti és rendelkezési hatáskörébe vonni a kerületi bizottságo-

³¹ Uo. 63. o.

³² Palasik: *Vas Zoltán polgármester...* 235. o.; Gáspár – Halasi: i. m. 24. o.; Gáspár: i. m. 92. és 548. o.; L. Balogh (szerk.): i. m. 90–93. o.

³³ Sipos – Donáth: i. m. 275–276. o.

kat, de a pontos szabályok, jog- és hatáskörök tisztázására e területen sem került sor.³⁴

Az első átmeneti időszak után, 1945. május 16-án került sor a főváros korábbi képviseleti szervének helyreállítására, de továbbra is ideiglenes jelleggel, azaz akkor még nem választás útján. A BNB már február 21-én döntött arról, hogy a szervezendő ideiglenes törvényhatósági bizottságba, azaz a főváros közgyűlésébe az egyes pártok hány képviselőt küldhetnek: a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) 30–30, a szakszervezetek és a Független Kisgazdapárt (FKGP) 25–25, a Polgári Demokrata Párt (PDP) és a Nemzeti Parasztpárt (NPP) 10–10 tagot. A közgyűlés alakuló ülését azonban csak a kormány Budapestre költözése, illetve a pártok további tárgyalásai után tartották meg, de az arányok nem változtak, az újjáalakított testületben masszív baloldali fölény jött létre. Szintén előzetes pártközi megállapodások alapján lett a törvényhatósági bizottság elnöke a szociáldemokrata Szakasits Árpád, és történtek változások a fővárosi közigazgatás élén is: a polgármester a kommunista Vas Zoltán lett, aki Budapest közellátási kormánybiztosaként szerzett (el)ismertséget, míg a kisgazdák az egyik alpolgármestert adhatták (Kövágó József személyében), illetve „kárpótlásként” egy új miniszteri tárcát is kaptak.³⁵ „A felszabadulás után megindított új demokratikus szellemű székesfővárosi közigazgatás tételes jogszabályok hiányában részben a Budapesti Nemzeti Bizottság elvi jelentőségű határozataira, részben pedig pártközi megállapodásokra támaszkodik” – június elején így foglalta össze az addigi folyamatokat Szakasits Árpád.³⁶ Az Ideiglenes Törvényhatósági Bizottsággal és a kiépült közigazgatási szervezettel már az érvényben maradt 1930-as fővárosi törvény alapján működhetett a főváros, természetesen új szereplőkkel és új szellemben. Ezzel kapcsolatban – a nemzeti bizottságok kérdéses szerepe mellett – problémát jelentett, hogy ki gyakorolja a korábbi főpolgármesteri jogköröket, illetve ezzel összefüggésben mi legyen az új tiszttség, a törvényhatósági bizottság – immár saját sorából választott – elnökének jogállása.³⁷ Megválasztása után Szakasits arról értesítette az új polgármestert, hogy egy készülő kormányrendelet szerint a közgyűlés elnöke fogja megkapni a főpolgármesteri jogokat, ezért ilyen ügyekben, de általában is előzetesen konzultájon vele a terveiről. A kérdés szabályozására azonban a pártok, például az MKP és az SZDP ellentétes álláspontjai miatt sem az ideiglenesség

³⁴ Gáspár – Halasi: i. m. 9–10.; 28–29; 272–276. o.; Gáspár: i. m. 42–43. o.

³⁵ A másik két alpolgármester, Bechtler Péter (SZDP) és Morvay Endre a helyén maradt. Gáspár – Halasi: i. m. 38. o.; Gáspár: i. m. 100. o.

³⁶ Gáspár: i. m. 111. o.

³⁷ Korábban a főpolgármester volt a törvényhatósági bizottság közgyűlésének elnöke.

időszakában, sem a későbbi években nem került sor.³⁸ Nagy-Budapest megte-remtésére, azaz a környező települések fővároshoz csatolására is született terv 1945 nyarán, de ebben az ügyben sem hoztak döntést.

Összességében tehát az itt bemutatott sokszereplős politikai mezőben sokféle érdek jelent meg, több ideiglenes helyi megoldás és intézményi keret működött, és egymással párhuzamos, többször egymással szembenálló döntések születtek. Nem csak egy szereplő vagy párt akarata érvényesült, főleg, hogy maguk a pártok is a szerveződés, kialakulás fázisában voltak.³⁹ Az új politikai erők között a lényeges kérdésekben konszenzus volt, mivel Budapest katasztrófális helyzete miatt a legsürgősebb és legfontosabb feladatok (romeltakarítás, élelmiszerellátás, lakáskérdés, közszolgáltatások, stb.) adottak voltak és széleskörű összefogást igényeltek.

Újraindul az élet

A főváros legnagyobb problémája az élelmiszerellátás volt, mert már az ostrom alatt lényegében elfogytak a köz- és magánkészletek (felélték, a németek és a nyilasok elvitték, illetve a szovjet katonák lefoglalták vagy igénybe vették), így éhínség fenyegetett.⁴⁰ „Vannak családok [...], amelyeknek tagjai hetek óta nem láttak kenyeret. A lakosság egy része az ostrom alatt az utcán heverő állati hullából táplálkozott” – így érzékeltette a helyzetet a kormánynak Bechtler Péter alpolgármester február közepén.⁴¹ Megjelent az éhhalál Budapesten, az éhségtől legyengült emberek pedig könnyen váltak betegségek áldozataivá.⁴² Az első, ideiglenes segítséget a szovjet hadsereg jelentette a nagyobb köztereken működte-tett tábori konyháival, illetve azzal, hogy február elején rendkívüli liszt- és árpa-kiutalást biztosított a polgármesteren keresztül a főváros ellátatlan lakói számá-ra. A szovjetek azonban alapvetően a saját ellátásukat biztosították minden esz-közzel, így Budapest ellátásának megszervezése az új hatóságokra hárult.⁴³

A kritikus helyzetben a BNB küldöttséget menesztett Debrecenbe, hogy közvetlenül kérje a kormány segítségét. A február 14-i tárgyaláson külön fő-

³⁸ Sipos: *Mohay Gyula főpolgármester...* 25–26. o.; Palasik Mária: Szakasits Árpád törvényhatósági bizottsági elnök, 1945–1948. In: Feitl (szerk.): *Budapest főpolgármesterei és polgármesterei...* 128–129. o.

³⁹ „A párt szilárd csontvázáról sajnos még beszélni sem lehet. A központi vezetést és irányítást, részben a szétzilált közlekedés miatt, még nem lehet megvalósítani s még Budapesttel is csak esetleges kurírok útján érintkezünk.” – írta az MKP-ról Rákosi Dimitrovnak 1945 februárjában, és későbbi leveleiben is mindig panaszkodott a megfelelő káderek hiányáról. Vass: i. m. 246. o.

⁴⁰ Gáspár: i. m. 38–39. o.

⁴¹ Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948.* Budapest, 2003, Napvilág, 18. o.

⁴² Gáspár: i. m. 92. o.

⁴³ Ungváry: i. m. 311. o.; Bálint: i. m. 20. o.; Gáspár: i. m. 34–35. o.

városi közellátási kormánybiztosi posztról döntöttek, nagyon széles jogkörrel: az egész ország területén gyűjthetett, illetve bizonyos esetekben lefoglalhatott élelmiszerkészletet. Másnap – a pártközi megállapodásnak megfelelően – az igen nehéz, de jelentős hatalommal járó feladattal a kormány a kommunista Vas Zoltánt bízta meg, aki a főváros újjászervezésében már addig is aktívan részt vett. A fő problémát a megfelelő szállítóeszközök hiánya jelentette, ami miatt a szükséges napi 80 vagon élelmiszer helyett március elejéig összesen csak 109 vagon érkezett vidékről Budapestre. A beérkező élelmiszer fővároson belüli elosztása is igen nehéz volt az első időszakban, miután sem a tömegközlekedés nem működött, sem teherautók nem álltak rendelkezésre. Ehhez, egy március elején a Nyugati pályaudvarra érkezett szabolcsi burgonyaszállítmány szétosztásához fűződött Vas egyik látványos akciója. Kőbányán már korábban sikerült helyrehozni egy kis gőzmozdonyt (a „Mukit”), amely teherkocsikat húzva szállítási feladatokat látott el, a villamossíneken közlekedve. Erre építve összekötötték a Nyugati pályaudvar és a körüli villamosvasút sínhálózatát, így Mukival sikerült eljuttatni a krumplival megrakott vagonokat a város különböző elosztó pontjaira.⁴⁴

A rendkívüli időszakban természetes volt a széleskörű hatósági, ez esetben a polgármesteri és kormánybiztosi beavatkozás a mindennapi életbe. A korábbi háborús jegyrendszer már „adott” volt, a kenyér- és étkezési jegyeket március elején vezették be újra. A napi fejadagok igen alacsonyak voltak (10 dkg kenyér), a napi egyszeri meleg ételt a korábbi népkonyhákhoz hasonló hatósági, illetve üzemi és hivatali főzőhelyek biztosították: 1945 nyarán már közel 150 ezer ember számára. A Nemzeti Segély akciójaként fővárosi gyerekeket, majd anyákat vittek vidékre, ahol szervezeten tudtak gondoskodni a megfelelő ellátásukról. Azt is elrendelték, hogy *„Budapesten és környékén egyetlenegy négyesögölnyi föld sem maradhat megműveletlenül”*,⁴⁵ azaz ha ezt a feladatot a tulajdonos nem tudta vagy nem akarta volna elvégezni, akkor helyette más is megművelhette a földet és betakaríthatta a termést, a tulajdonjog sérelme nélkül. A hatósági élelmiszervásárlás és a többi intézkedés anyagi hátterének előteremtéséhez rendkívüli lépéseket kellett tenni: igénybe vették a befolyó fővárosi lakbérek, vigalmi adót vezettek be a szórakoztatási tevékenységekre és élelmiszerkölcsön-jegyzési akciót indítottak a lakosság körében.

Az általános élelmiszerhiány időszakában az aktív hatósági szerepvállalás mellett szükség volt azonban az emberek önálló tevékenységére is, így a központi elosztási rendszer mellett sokáig engedélyezték a másodlagos piac mű-

⁴⁴ Horváth – Szabó – Szűcs – Zalai: i. m. 18–19. o.; Ungváry: i. m. 311. o.; Palasik: *Csorba János polgármester...* 235–236. o.; Uő: *Vas Zoltán polgármester...* 242. o.

⁴⁵ Gáspár – Halasi: i. m. 44–45. o.

ködését, azaz például az ún. batyuzást. A fővárosi lakosok maguk utaztak vidékre, hogy ott élelmiszert szerezzenek be, a meginduló hiperinfláció miatt egyre inkább ruháért és egyéb értékekért, azaz naturális csere révén. Emellett a háborús időszak szükségmegoldásai tartósan fennmaradtak: a kenyér kiegészítőből fő táplálékká vált, tavasztól pedig minden ehető növény szóba jött táplálékként, ahogy az Illyés Gyula 1945. március 11-i jegyzetéből is kiderül. „*Friss fű, csalán (arasznál kisebb), gyermekláncfű friss levele krumplisalátával, lóherék (spenótként), lucerna, akác fiatal hajtása (zöldborsóként), akácvirág (kirántva), [...] fiatal komló hajtása (kézujjnyi) zöldbabként, szőlő, ribizli, karalábé, kel-level.*”⁴⁶

Összességében tehát sikerült enyhíteni a fenyegető éhínséget Budapesten, a helyzet normalizálódására azonban 1945-ben még nem volt esély. Az 1945-ös gyenge termés után az év második felében ismét romlott az ellátás, az év végén a fővárosi tanulók körében végzett felmérés szerint olyan alapvető dolgok, mint a hús, a tojás vagy a tej rendszeres fogyasztása még mindig luxusnak számított.⁴⁷

*

Hasonlóan óriási kihívást jelentett a lakhatás megoldása is. Az ostromot követő összeírás szerint a budapesti épületek háromnegyede sérült meg, közel egy-negyedük súlyosan, míg 4%-uk teljesen megsemmisült. Ebbe azonban a kisebb, tetőcserép-, vakolat- és üvegcárokat nem számították bele, azaz csak elenyésző számú sértetlen épület maradt.⁴⁸ A fővárosi statisztikai hivatal 1946. májusi összeállítása szerint „*a háború nyomainak eltüntetése és a lakosság szociális lakásviszonyainak biztosítása csaknem reménytelen feladatot jelent*”, mert az ostrom előtti közel 300 ezer budapesti lakás közül 14 ezer teljesen megsemmisült, 19 ezer lakhatatlanná vált, és 47 ezer is csak részben volt használható.⁴⁹ A lakáspusztulás arányában azonban nagy eltérések voltak az egyes kerületek között aszerint, hogy az ostrom, illetve a bombázások mely területeket érintették. „*Amit Óbudán látok, első pillantásra ijesztő, de ez a látvány minden száz méter után torzabb lesz, valószínűtlenebb... Minden elképzelés erőtlen. Mintha nem is városrészeket át, hanem ásatások között haladna a vándor. [...] aztán feltárul a Vérmező és a Krisztinaváros, a Naphegy és a Vár tetemének látképe*

⁴⁶ Illyés: i. m. 69. o. Illyés Gyula és családja helyzete aztán jelentősen javult, amikor bekapcsolódott a közéletbe és a Nemzeti Parasztpárt munkájába.

⁴⁷ Palasik: *Csorba János polgármester...* 236. o.; Gáspár: i. m. 57–58. o.; Valuch: i. m. 135–136. és 286–288. o.; Sipos – Donáth: i. m. 286–293. o.

⁴⁸ Gáspár: i. m. 259. o.; Bálint: i. m. 77–79. o.

⁴⁹ Gáspár: i. m. 260. o.

[...] *a teljes, feltétlen pusztulás*” – írta le Márai Sándor 1945. márciusi budai sétáját a Filatorigáttól a krisztinavárosi lakásának romjáig.⁵⁰ Mindez azt eredményezte, hogy „*az ostrom befejezése után Budapest lakosságának nagyrésze mintegy megbolygatott hangyaboly vándorolt a városon belül annak egyik részéből a másikba. Sok család igyekezett elpusztult, tönkrement otthona helyett új otthont magának szerezni, sok család régi otthonába tért vissza, melyet vagy a zsidórendeletek folytán kényszerült elhagyni, vagy amelyet a bombázásoktól, illetve az ostromtól való félelemből hagyott el.*”⁵¹ Március végétől július végéig hivatalosan több mint 120 ezer fő változtatott lakást Budapesten belül, akiknek a fele azonban ugyanabban a kerületben maradt, ahol korábban is lakott. Nemcsak a belső, hanem a külső vándorlás is jelentős volt: a fenti négy hónap alatt 155 ezren érkeztek a fővárosba (visszatérők, menekültek, az új vezető réteg, fiatalok), míg 51 ezren hagyták el azt (élelmiszer- és lakásínség, vagy egyéb okok miatt). Azaz hamar megindult az ostromban megfogyatkozott budapesti népesség növekedése; ez azonban fokozta a túlszűfolttságot is, miközben már a márciusi felmérés szerint 50 ezer lakásra lett volna szükség ahhoz, hogy mindenkinek legyen otthona.⁵²

A lakáskérdés tehát azonnali megoldásokat igényelt, miközben az ezzel foglalkozó hivatalok fokozatosan szerveződtek újra. Így a BNB csak általános ajánlást tudott megfogalmazni a főváros lakói számára január közepén: „*Irányvonalként közöljük, hogy az összes zsidótörvényeket hatályon kívül helyeztük. Ugyanakkor felhívjuk mind a zsidó mind a keresztény érdekeltek figyelmét arra, hogy vitás esetekben, főként lakáskérdésekben keressék a békés megegyezés útját. Utcára tenni, vagy utcán hagyni lakót senki sincsen joga! Az erőszakoskodók ellen eljárunk és a vitás kérdéseket feltétlenül ellenük döntjük el.*”⁵³ Az átmeneti időszakban a lakossági használatbavétel így elfogadottnak számított, ahogy az is, hogy helyi szervek, például kerületi rendőrkapitányságok ház- és tömbmegbízottak helyeztek el családokat lakásokban, vagy adtak engedélyt a beköltözésre. A polgármester március 12-i rendelete alapján aztán a hó végétől elindult a hivatalos hatósági lakáskiutalás, amelyet előbb a kerületi előljáró és másodfokon a polgármester, majd júniustól a kerületi, illetve a központi lakáshivatal intézett. Ez utóbbiak hamarosan a főváros közigazgatásának egyik legjobban igénybevett hivatalai lettek.

⁵⁰ Sipos – Donáth: i. m. 247–249. o.

⁵¹ Török: i. m. 142. o.

⁵² Uo. 144–146. o.; Nagy Ágnes: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest, 2013, Korall, 95. o. A március 25-i statisztikai összeírás szerint 833 ezer fő élt Budapesten, július végén már 100 ezerrel többen voltak, majd 1945 végén újra meghaladta a lakosság szám az egymillió főt.

⁵³ Gáspár – Halasi: i. m. 18. o. A BNB a zsidótörvények eltörlése ügyében is előbb hozott határozatot, mint a kormány, utóbbi a rendeletét csak február 6-án alkotta meg.

A lakásínségben gyors megoldást csak az összeköltöztetések kínáltak, így a fővárosi családok és egyedülállók kétharmada került másokkal egy lakásba társ-, al- vagy ágybérleti formában.⁵⁴

A fővárosi lakáskérdés problémája már hosszú múltra nyúlt vissza, lényegében Budapest egyesítésétől és népességének gyors ütemben történő növekedésétől folyamatos lakáshiány volt. A piac, azaz a magánépítkezések nem tudtak lépést tartani a lakásigényekkel, majd a 20. században, főleg az első világháború után a különböző hatósági, önkormányzati és állami beavatkozások is csak enyhíteni tudtak a lakásínségen. A második világháborús összeomlás utáni folyamatokat feltáró Nagy Ágnes összegzése szerint: „a háború, az ostrom és a zsidóüldözés folytán kialakult budapesti lakáshiányra és lakásjogi káoszra az új politikai hatalom a háborús évek alatt bevezetett hatósági lakáskiutalási rendszer fenntartásával válaszolt. [...] A hatósági ellenőrzés az addigi mértéket meghaladóan terjedt ki a budapesti lakásállományra, a tömeges társbérletesítés formájában új típusú lakásbérleti jogviszony jelent meg.” A fővárosiak túlnyomó többségét érintő lakásbérlet így egyértelműen átkerült a köz szférájába, azaz a politikumba, ahol a lakáskiutalásnál kettős hatás érvényesült: a közigazgatás szakmai-jogi szempontjai keveredtek a társadalmi igazságosság politikai szempontjaival.⁵⁵

*

A fenti két alapvető, a politikai és egyben a mindennapi életet is meghatározó kérdés mellett fontos volt a közszolgáltatások újraindítása is. A sérült közműhálózatokat (gáz, villany, víz és csatorna) csak fokozatosan, hónapok alatt sikerült helyrehozni, de az év második felében az ellátási gondok, főleg a szénhiány újabb korlátozásokkal jártak. A közlekedés biztosításához először is a sok romtól, törmeléktől és szeméttől kellett megtisztítani az utcákat, majd tavasszal elindultak a villamosok és a helyi érdekű vasút, nyáron az autóbuszok, a földalatti és a budai fogaskerekű is. Március végén a Vörös Hadsereg pontonhidakat épített, amelyeket a főváros lakói is használhattak, majd az újabb pontonhidak mellett az év második felében a többi törmelékéből megépítették az első állandót is, az 1946 januárjában átadott új Kossuth hidat.⁵⁶

A város újjászületéséhez a hatóságok és községi vállalatok mellett természetesen a magánszemélyek tevékenysége is hozzájárult. Márai egy sajátos csoport munkáját örököltette meg visszaemlékezésében: „Ezek a kézművesek

⁵⁴ Nagy: i. m. 59–60. és 95–99. o.; Török: i. m. 142. o.

⁵⁵ Nagy: i. m. 394–395. o.

⁵⁶ Palasik: Csorba János polgármester... 236. o.; Uő: Vas Zoltán polgármester... 244–245. o.

közvetlenül az ostrom után [...] honfoglaló hősök voltak. Legtöbbje inkább csak virtusból dolgozott, inflációs fizetségért, tehát majdnem ingyen... Mégis akadtak, akik elvállalták a munkát: az Asztalos, aki a romos lécekből ágyat, asztalt, szekrényt tákolt össze, az Űveges, aki bevágta az ablakot, a Villany-szerelő, aki fényt lobbantott a romváros vakoskodó lakásaiban. Ezek az alkalmi honfoglalók és kétkezi keresztes vitézek majd mind régi, szociáldemokrata nevelésű szakmunkások voltak, akik a kaszinói becsületkódexes, virtuskodó Magyarországon megtanulták, hogy másféle becsület is van: mindenfajta becsület között a legbecsesebb és legemberibb, a munkabecsület. Néhány hónappal az ostrom után ezek a kézművesek összetákoltak a romokból egy Budapestet, ahol megint városi életet lehetett élni.”⁵⁷ Az író leírásából jól látszik, hogy az adott helyzetben mennyire fontossá és becsülendővé vált az ilyen „kézműves” tudás és tevékenység, hasonlóan az élelmiszerellátásnál már említett magánkereskedéshez.

Az élet megindulását jelezték az új kulturális és sportesemények is. Már január végén matinét rendeztek a Magyar Színházban, februárban filmvetítések voltak az Uránia Filmszínházban – a helyzetből fakadóan szovjet propaganda-filmekkel –, megkezdődtek a színházi előadások is, júniusban megtartották a könyvnapot, augusztus végén úszóversennyel nyitották meg az újjáépített Nemzeti Sportuszodát a Margitszigeten, és így tovább egész évben.⁵⁸

Az újrakezdéshez hozzátartozott a múlt egyfajta lezárása: a fokozatosan feltáruló háborús bűnök, illetve az ország és Budapest katasztrófája miatt még sokáig ínséges helyzetben törvényszerű volt, hogy az új hatalom és a közvélemény is a felelősök megnevezését és gyors megbüntetését kívánta. A felelősségre vonás elhúzódnak a folyamatok az alapvetően jogos igények és büntetések mellett azonban egyre problémásabb és már a korszakban is vitatott körben és módszerekkel folyt.⁵⁹ A kérdés gyors megoldása nem volt reálisan megvalósítható, főleg, hogy a közbeszédben jelen volt a felelősségi körök igen széles, bizonyos esetekben kollektív megállapítása, ugyanakkor a gyakorlatban, például az igazolási eljárások nem kiemelt ügyekben volt kibúvási lehetőség, és azokat összességében az enyhesség jellemezte.⁶⁰ Pető Andrea egy budapesti népbíróági ügy elemzéséből kiindulva, a téma nemzetközi és hazai szakirodalmát értékelve mutatott rá arra, hogy az akkori magyarországi „igazságszolgáltatásban alapvetően nem sikerült megteremteni a cezúrát [...], mert a népbíróságok a különleges helyzetben alapvetően a »normális«

⁵⁷ Márai Sándor: *Föld, föld!... (A teljes változat)*. Budapest, 2014, Helikon, 256. o.

⁵⁸ Gáspár: i. m. 30–31., 46–48., 523–527. o.

⁵⁹ Lásd e számunkban Míkó Zsuzsanna tanulmányát a népbíróságokról. (A szerk.)

⁶⁰ Feitl: *Az ideiglenesség időszaka...* 18–20. o.

időszakra szabott törvényeket és előírásokat alkalmazva, rengeteg ügygel küzdő, rendszerszerű, az anyagi jognak megfelelő módon működtek.”⁶¹

Mindehhez képest egyszerűbb volt az éles váltást és az új idők eljövetelet szimbolikus politikai lépésekkel kifejezni. Így került sor már 1945-ben egyes közterek átnevezésére. Utcát vagy teret kapott többek között Marx, Dózsa György, Somogyi Béla, Tóth Árpád, József Attila, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Bartók Béla, ellenben nem maradhatott névadó Vilmos császár, Hitler, Mussolini, Tisza István, Bethlen István, Horthy Miklós, de a Berlini teret, a Német utcát vagy Svábhegyet (utóbbit Szabadság-hegyre) is átnevezték.⁶² A „letűnt korszakok” elítélését nemcsak a hivatalos utcaátnevezések, hanem olyan akciók is mutatták, mint például Werbőczy István szobrának ledöntése a május 1-i tömegfelvonuláshoz kapcsolódva. Mindezt nemcsak a kommunista, hanem a többi baloldali párt is történelmi igazságszolgáltatásnak tekintette, ahogy például a Dózsa-kultusz építői leginkább a népi mozgalomhoz kötődő nemzeti parasztpártiak voltak. „1945 tavaszán, a vesztes háborút követően, a parasztság földhöz juttatásának időszakában az »ezeréves szolgaságból felszabadult« parasztságra hivatkozó politikai pártok számára a Dózsa–Werbőczy ellentétpár látványosan tette világossá a régi és az új világ közötti különbséget.”⁶³ Szintén a változást jelképezték Budapesten az új szovjet hősi emlékművek, amelyek közül az elsőket már május 1-én lelepleztek ünnepélyes keretek között a Szabadság, a Vigadó és a Gellért téren.⁶⁴

A demokratikus legitimáció megteremtése: önkormányzati választás⁶⁵

Ahogy országos szinten az Ideiglenes Nemzetgyűlés, úgy a fővárosban az Ideiglenes Törvényhatósági Bizottság megalakulása is rendkívüli helyzetben történt, ennek megfelelően nem a polgári demokrácia szabályai szerint, azaz általános választással jöttek létre. Az utóbbinak megfelelő demokratikus legitimáció biztosítása Magyarországon a nagyhatalmak jaltai nyilatkozatából következett, és összességében a belső erők, így a függetlenségi front pártjai is szorgalmazták.

⁶¹ Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006. 1. sz. 70. o.

⁶² Gáspár: i. m. 525–527. o. Megmaradt azonban egészen 1953-ig a gróf Teleki Pál utca Lipótvárosban.

⁶³ Ifj. Bertényi Iván: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. *Történelmi Szemle*, 2014. 2. sz. 224–230. o. Az idézet: 228. o. <https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2014-2/bertnyi.pdf>

⁶⁴ Gáspár: i. m. 525. o.; Bertényi: i. m. 224. o.

⁶⁵ Erről részletesen lásd Hubai László: A demokrácia főpróbája – 1945. In Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010*. Budapest, 2010, Napvilág; Ignác Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Budapest, 2013, Napvilág, 155–162. o.

Miközben pártközi megállapodásokkal a kommunisták meg tudták szerezni a fővárosi polgármesteri posztot, illetve a szociáldemokratákkal közösen a fővárosi közgyűlési többséget, 1945 májusában mégis ők javasolták a budapesti önkormányzati választások megtartását. A budapesti támogatottságukat ugyanis kiemelkedően jónak gondolták, többek között a számukra sikeres május 1-ei tömegfelvonulás alapján. Később az a szempont is felmerült, hogy a remélt fővárosi győzelem jó hatással lesz az utána következő országos választási szereplésükre. A választások – főleg a parlamenti – lebonyolításával és időzítésével kapcsolatban az egyes pártokon belül is különböző álláspontok ütköztek egymással. Végül augusztus végén pártközi tárgyalásokon állapodtak meg abban, hogy először a fővárosi választást rendezik meg október 7-én, és megvitatták az azt szabályozó rendelettervezet is. A Budapesten és környékén (az úgynevezett Nagy-Budapest területén) megtartott önkormányzati választás különlegességét az adta, hogy a világháborút követő években csak itt került sor helyi szavazásra, míg az ország többi területén később, 1950-ben volt akkor már tét nélküli tanácsválasztás, a szovjetizálás egyik befejező lépéseként.⁶⁶

A választás szabályozása az ideiglenes kormány augusztus végi rendeletével történt, amely általános és egyenlő választójogot, pártlistákra történő titkos és közvetlen szavazást írt elő.⁶⁷ Magyarországon 1945-ben volt először teljesen azonos a nők és a férfiak választójoga. A főváros egyetlen választókerületet alkotott, amelyben a mandátumokat a pártokra esett szavazatok szerint, arányosan kellett kiosztani. Mindez egyszerre jelentette a választás demokratizálását és egyben a választójog jelentős kiterjesztését a Horthy-korszakhoz képest. 1945-ben a budapesti lakosoknak kb. 70%-a rendelkezett választójoggal – szemben a Horthy-korszak 30% körüli arányával –, ami a 20. életévet, a választójogi korhatárt betöltött lakosok 85–90%-át jelentette. A választójogból kizártak köre ugyan a mai fogalmaink szerint a szükségesnél tágabb volt – főként a német nemzetiségűek, továbbá a jogszabályban meghatározott fasiszta szervezetek vezető tisztségviselőinek kizárása miatt –, de ezeket a korlátozásokat széleskörű egyetértés övezte.

1945-ben a titkos szavazás korábban kötelező jellegét eltörölték, ennek ellenére a fővárosi választáson a jogosultak 92%-a részt vett. Ez az igen magas arány nemcsak a világháború utáni új helyzettel, egy új kezdet lehetőségével magyarázható, hanem ahogy korábban láthattuk, a politikum határainak kiterjedésével, más szemszögből a társadalom nagymértékű átpolitizálódásával

⁶⁶ Balogh Sándor: *Választások Magyarországon 1945. A fővárosi törvényhatósági és nemzetgyűlési választások*. Budapest, 1984, Kossuth, 5–17. o.; Vass: i. m. 270. o.; Hubai: i. m. 152–154. o.; Horváth – Szabó – Szűcs – Zalai: i. m. 97–101. o.

⁶⁷ 7460/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945. szeptember 1.

is. Az új vagy újjászerveződő erők tömegpártokká váltak, hatalmas párttagsággal, aminek köszönhetően jelentős mozgósító erővel bírtak.

A fővárosi választáson a függetlenségi front öt pártján kívül az Országos Nemzeti Bizottság döntése alapján vehettek részt új jelentkezők. A testület szeptember közepén két új párt indulását engedélyezte: a Magyar Radikális Pártét (MRP) és a Barankovics-féle Demokrata Néppártét. Utóbbi végül is nem indult önállóan, míg a kommunista és a szociáldemokrata párt közös listát állított Dolgozók Egységfrontja (DEF) néven, így összesen öt listára lehetett szavazni a fővárosban.⁶⁸ A budapesti választáson meglepetésre a kisgazdapárt abszolút többséget szerzett (*lásd a táblázatot*), amely így a várakozásokkal ellentétben nem javította, hanem csökkentette a baloldal esélyeit az egy hónappal későbbi parlamenti választásokon.⁶⁹

Táblázat

A választás eredménye: az egyes pártlistákra eső szavazatok és mandátumok

A lista megnevezése	Szavazat		Mandátum	
	N	%	N	%
Független Kisgazdapárt (FKGP)	295 187	50,5	121	50,4
Dolgozók Egységfrontja (MKP+SZDP)	249 711	42,8	103	42,9
Polgári Demokrata Párt (PDP)	22 392	3,8	9	3,8
Nemzeti Parasztpárt (NPP)	11 741	2,0	5	2,1
Magyar Radikális Párt (MRP)	5013	0,9	2	0,8
Összesen	584 044	100,0	240	100,0

Az eredmények magyarázatául több tényezőt érdemes kiemelni. Az egyik a férfi és a női választói magatartás különbözősége, ami Budapest esetében különösen fontos, mert a háború utáni nőtöbbség miatt a választók 60%-a nő volt. A férfiak körében a két nagy erő között lényegében „döntetlen” született (FKGP: 46,7% – DEF: 46,1%), a női szavazóknál azonban a Kisgazdapárt győzött jelentős különbséggel (53,1% – 40,6%). A budapesti választást tehát a nők döntötték el.

A másik befolyásoló tényezőt az egyes pártok társadalmi bázisa jelentette, amelyet a részletes szavazóköronkénti eredmények alapján, a szavazatok

⁶⁸ Balogh: i. m. 48–50. o.; Hubai: i. m. 156–158. o.

⁶⁹ A táblázat átvétel: Hubai: i. m. 161–162. o.

térbeli eloszlásával is lehet érzékeltetni.⁷⁰ Az FKGP fő bázisát a magas társadalmi státusú városrészek alkották, azaz a fővárosban inkább polgári pártnak számított, ahogy azt a listáján indított polgári háttérű jelöltek is mutatják. A kapott szavazatainak térbeli mintázata egyértelműen a két világháború közötti jobboldali keresztény pártokéhoz hasonló. A DEF bázisa két nagyobb csoportra osztható. Az egyikben az alacsony státusú területek voltak (leginkább Angyalföld), a másik csoportot viszont a pesti belső városrészek alkották (kiemelkedően Újlipótváros és a Király utca környéke). A baloldali DEF tehát nemcsak azokon a területeken szerepelt jól, ahol 1945 előtt a szociáldemokraták, hanem az akkori liberális irányzat bázisán is. A nagyarányú jogkiterjesztés, valamint a háborús népességcsökkenés/csere mellett is Budapesten tehát egyértelműen van összefüggés és kontinuitás a Horthy-korszakbeli és az 1945-ös választási szavazatmegoszlások között.

Végül a Vörös Hadsereg korábban bemutatott fővárosi magatartása, a szovjet katonák által elkövetett bűncselekmények valószínűleg negatívan hatottak a baloldali pártok, elsősorban a kommunisták megítélésére.

Az 1945. október 7-én megválasztott törvényhatósági bizottság november 28-án megtartotta alakuló ülését, és ezzel új, legitim önkormányzati testület jött létre. A szabad, demokratikus és tiszta választás következményeként a kommunista pártnak és Vas Zoltánnak le kellett mondania a főváros vezető tisztségéről, az új polgármester a kisgazdapárti Kővágó József lett. A törvényhatósági bizottság elnöke a szociáldemokrata Szakasits Árpád maradt.⁷¹ Bár voltak erre vonatkozó tervek, de az egyes fővárosi kerületekben nem hoztak létre önálló, választott politikai testületeket, ilyen funkciókat csak a megmaradt, de véleményező, tanácsadó szerepkörbe visszaszorított kerületi nemzeti bizottságok láttak el.

*

Budapest számára az 1945-ös év a katasztrófát, az ínséget és az újrakezdést jelentette. A reménytelen kiinduló helyzetben minden apró lépésért, javulásért meg kellett küzdeni, és az év végén megválasztott új polgármester fő feladata továbbra is a háborús károk felszámolása volt. Ugyanakkor még abban az évben sikerült rendezni az ideiglenes politikai viszonyokat és az év végére demokratikusan választott, legitim helyi hatalmat létrehozni. A következő éveket azonban már egyre inkább a szovjetizálás folyamata határozta meg az egész országban.

⁷⁰ A fővárosi választási adatokat és térképeket lásd *Budapest választ.* Internetes forrásközlés és adattár: <http://bpvalaszt.hu>

⁷¹ Gáspár: i. m. 172–179. o.